Alina Szulgan

Termin „kresy” jest niejednoznaczny i zmienny historycznie. W XII wieku nazwa „kresy” oznaczała linię wojskową pogranicza na Ukrainie od strony Kozaczyzny i Tatarów.[1] Tylko w XX wieku termin ten zaczęto odnosić do ziem wschodnich dawnej Rzeczpospolitej.

Po II wojnie światowej i przesunięciu granic „kresami” nazwano wszystkie ziemie, wchodzące historycznie w skład państwa polskiego i leżące na wschód do linii Bugu. Wyróżnia się Kresy południowo-wschodnie – to dawna Galicja i ziemie nad Dnieprem i Dniestrem oraz północno-wschodnie – to dzisiejsze tereny Litwy i Białorusi.

Ponad 600 lat Polacy i Ukraińcy zamieszkiwali obok siebie. Wielowiekowe sąsiedztwo, więzi kulturowe i polityczne przyczyniły się do wzajemnego oddziaływania obu języków. Na tych terenach, poza granicą etniczną, z czasem wykształciła się odmiana polskiego języka narodowego. Większość Polaków mieszka obecnie w rozproszeniu w miastach i wioskach nie tworząc zwartych skupisk. Polskie wsie należą do rzadkości. W okolicach Sambora i Mościsk jeszcze takie się zachowały. Są to Biskowice, Dublany, Łanowice, Strzałkowice, Maksymowice. Są także w obwodzie Chmielnickim wsie – Szaróweczka, Maćkowce, Hreczany i Zarzecze.

Dwie trzecie Polaków mieszkających na Ukrainie już nie zna języka ojczystego. W wielu miejscowościach najlepiej znają język polski przedstawiciele starszego pokolenia, natomiast młodzież uczy się go od początku w szkołach lub na kursach. Język polski na Ukrainie od dawna budził zainteresowanie wielu naukowców. Już od początku XX wieku ukazywały się sporadycznie opracowania dotyczące gwar południowokresowych. Badania prowadzono przede wszystkim na terenach zachodniej Ukrainy. Szczególnie rozwinęły się one w ostatnich dziesięciu latach. Jest to powiązane przede wszystkim z sytuacją polityczną, która zmieniła się po roku 1989. W czasach, gdy tereny dawnych Kresów południowo-wschodnich wchodziły w skład ZSRR badania nie mogły być prowadzone. Na skutek takiego stanu rzeczy badania językoznawcze zostały o kilkanaście lat opóźnione. Najobszerniejsze publikacje ostatnich lat to: praca zbiorowa J. Rieger, I. Cechosz-Felczyk, Ewa Dzięgiel „*Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku* ”[2] i monografia E.

Dzięgiel „ *Polszczyzna na Ukrainie* ”[3].
W tej monografii zostały przeanalizowane cechy językowe polszczyzny w kilkunastu polskich skupiskach na zachodniej i środkowej Ukrainie. Praca przedstawia szeroką charakterystykę porównawczą gwar chłopskich i języka szlacheckiego, a także różne etapy ewolucji językowej – od dobrego zachowania polszczyzny, aż do przejścia na język ukraiński. Warto zaznaczyć, że język polski na Ukrainie jest bardzo zróżnicowany. W polszczyźnie Polaków zamieszkujących na Kresach południowo-wschodnich występują pewne zjawiska fonetyczne, fleksyjne, słowotwórcze i składniowe, które pokazują odmienność realizowanego systemu językowego. W krótkim zarysie, na przykładzie fonetyki, przedstawię charakterystyczne cechy polszczyzny kresowej.

W języku ukraińskim akcent jest swobodny i ruchomy. Wpłynął on w znacznym stopniu na pojawienie się akcent **oksytonicznego** w niektórych pozycjach, przede wszystkim: w nazwach miejscowych, w których informatorzy zachowują akcent

ukraiński: np., *Čyrank/a, Truskav|ec´, tarnoposk´ej/obłasti, Meryl´|iv, Ditkivc´/i,□□ Len´ingr/ad.*

Taka akcentacja jest cechą charakterystyczną polszczyzny kresowej. Występuje jednak w mniejszym lub większym natężeniu, ponieważ akcentacja związana jest przede wszystkim z interferencją leksykalną, więc im więcej jest zapożyczeń z języka ukraińskiego w języku Polaków zamieszkujących na Kresach południowo-wschodnich, tym z większą częstością ona występuje.

Częstym i regularnym zjawiskiem jest redukcja samogłosek *e>i/y, o>u.* Dokonuje się pod wpływem fonetyki języka ukraińskiego, w którym akcentowane samogłoski
e, o
wymawiane są z większą energią artykulacyjną, a nieakcentowane z podwyższeniem artykulacji.

Na Kresach południowo-wschodnich zredukowane *o* występuje pod wpływem języka ukraińskiego, w którym jeszcze w XVI wieku dawna samogłoska
o
miała wymowę zbliżoną do
u.
Pojawiają się także pojedyńcze formy typu

dvor, votka, na noškax
, z kontynuantem dawnego krótkiego
o
.

Redukcja *o >u* najczęściej występuje w następujących pozycjach:

- w partykułach *no, bo, oto, to,* np*., bu všystku byłu, nu tak samu, uto veng´el´, ute kłoča, uto rubl´ii, nu juš, nu všystku, bu tytuń, nu młyn, tu menščyzna, uto očyščal´i, bu krova ml´eka n´i daji, uto pujexał, uto pšyjado.*

- w przyimkach *do, po, pod,* np*., pu polsk´i, du spuv´eς´i, du tej pory, pu luς´ax byłu, put xato, pu sortax, du n ´egu.*

- w nagłosie*,* np*., upščyl´ any, ubrabjac´, utprav´al´i, utprav´ał, utv´erał.*

- w nieakcentowanej sylabie początkowej*,* np., *Pulak´i, zustal´is´i, pučel´is´i, nucoval´i, gutuval´i, pusypal´i, pustyrunyk, rubota, kumpanija, zustal´i, xuς´il´i.*

- w śródgłosie w sylabach poprzedzających sylabę akcentowaną*,* np*., pšypruvaςil´i, purub´il´i, sv´intkuval´i, guspudarke, pracuval´i, pšynucuval´i, bižmuvan´a.*

- w sylabach poakcentowych w wygłosie, np., w zaimkach *ńegu,* w przysłówkach, np. *fšystku, zadu, c´ixu, głos´nu, trudnu, vesołu, dužu, troxu.*

Pojawia się we wszystkich pozycjach, a najczęściej w sąsiedztwie spółgłosek:

- miękkich, np. *v kus´c´el´i, suns´ady, Pulak´i, ruς´ina, upščyl´al´i, xuς´il´i.*

- nosowych, np., *zakun´icy, pšystump´iła, kuntaktuval´i s´i.*

Zwężenie artykulacji nieakcentowanego *e>i/y* jest zjawiskiem częstym. Uległo ono morfologizacji i występuje w następujących kategoriach fleksyjnych:

- w końcówkach 3 os. l.p. cz. ter., np. *s´eji, rosńi, daji, s´eς´i, mokn´i, b´eży, vymokn´i, pšysxn´i.*

- w końcówkach M. i B. l. mn. rzeczowników miękotematowych: *l´uς´i, p´in´onςy, sm´ec´i, parafijan´i, s´v´ecy, n´ic´i, zakun´icy, ruς´icy.*

Zwężenie w pozycji nieakcentowanej jest charakterystyczną cechą gwar Kresów południowo-wschodnich.

Zachowała się także wymowa dawnych połączeń *ir, yr,* np., *vyb´iral´i, pšys´c´iradła, zb´iral´i s´i, povm´iral´i, kir (= kier).*

Jest to cecha archaiczna, występująca w polszczyźnie literackiej Kresów południowo-wschodnich[4] .

Współczesny system fonetyczny języka ukraińskiego nosówek nie posiada, więc także wpływa na ich dezanalizacje w języku polskim. Samogłoski nosowe *ę i ą* regularnie są wymawiane asynchronicznie w śródgłosie (
em,en, om, on
). W tej pozycji ulegają procesowi fonetycznemu zwężania, tak jak samogłoski ustne
e, o,
np.
pšystump´iła,
m´enςy, sv

r

intkuval´i, pu suns´ecku, ks´unžečka, ryńkami rub´il´i, zv´onže, spučontku, stamtont, mondry.

Rozłożenie samogłosek nosowych jest związane ściśle z fonetyką ukraińską.. Są one realizowane bifonematycznie, a więc jako połączenie samogłoski ustnej i spółgłoski nosowej, nawet w pozycji przed szczelinowymi, np*. menščyzna, c´enšku, gensto*, *ks´onška, c´enško*. Takie zjawisko wystąpuje w większości gwar południowokresowych.

Bardzo liczne są przykłady zwężonej wymowy w wygłosowej grupie –*ej***,** np. *polsk´ij,drug´ij, v´encyj , jednyj, do n´ij, dal´ij, vesel´ij.*
Większość tych przykładów dotyczy
nieakcentowanej samogłoski
e.

Grupy –*eja-, -oja-* w czasownikach najczęściej występują w postaci ściągniętej, ale sporadycznie pojawiają się i w postaci nieściągniętej np. *vojsko stujało, sm´ejali s´i ze mn´i,*
por. ukr.
стояло
, ukr.
сміялися
.
Nieściągnięcie grup występuje przede wszystkim w leksemach o genezie ukraińskiej.

W języku ukraińskim taka wymowa jest normą, więc nieściągnięte grupy –*ij-, -yj-* występują bardzo często, np.
m´il´ic´ija, pruces´ija, historiji, 1´ekcyji, pens´ija, specyjalna , parafijany, s´ijal´i, Słovaciji, revolucija, pivon´ija, pensija, parafiji, komun´iji, vysokyj, revol´uc´ija.
To zjawisko można zaliczyć do archaicznych cech fonetycznych, wspieranych przez język ukraiński.

Na obszarze całych Kresów południowo – wschodnich, występuje miękka wymowa spółgłoski *l'*, niezależnie od pozycji fonetycznej
5
, np.
zustal'i, l´uς´i

,
kl´asy, ml´eko, l´ubej, zil´ony, pol´e, byl´i, zapal´en´e, pudešl´i, l´ep´ij, žyl´i, kl´asa, jedl´i, xuς´il´i, rub´il´i, tańčyl´i, sp´ival´i ,mudl´il´i s´i.
To zjawisko można traktować jako archaizm polski wspierany przez język ukraiński.

Powszechnym zjawiskiem jest występowanie *ł* przedniojęzykowo-zębowego. Cecha ta jest charakterystyczna dla polszczyzny Kresów południowo-wschodnich, a także występuje w gwarach polskich wschodniej Lubelszczyzny. Cecha ta jest uważana za archaizm polski wspierany przez język ukraiński. [6]

Cecha ta pojawia się regularnie we wszystkich pozycjach, nawet przed spółgłoskami oraz w wygłosie, np. *byłu, škoła, płakała, v´iς´ała, skońčyła, ub´irała, zab´iła, koło, płutno, dał, była, pšystump´iła, pełne, opłatek, zaxorował, pšyjexał, utprav´ał, materiałym, gołyx, młoda, kłado, długo, cała, pšešło, pšyxuς´iła, xc´ała, młody.*

Odnotowano też przykłady mieszania *l, ł,* np*. ml´in* (=młyn)*, l´adne* (=ładnie).

W języku ukraińskim spółgłoska *ł* jest przedniojęzykowo-zębowa.

W języku polskim występują palatalne spółgłoski *ś, ć, ź,* ς które nie występują w ukraińskim systemie fonetycznym. Wpłynęło to w dużym stopniu na polszczyznę kresową. Pod wływem ukraińskim palatalne *ć, ś, ź,* ς są wymawiane jak półmiękkie spółgłoski
s´, c´, z´, ς*´.*

Palatalna wymowa *ć, ś, ź,* ς występuje w gwarach ukraińskich na dawnych terenach, które wchodziły w skład Rzeczpospolitej. Jest to wyraźny wpływ fonetyki polskiej na język ukraiński. [7]

Częstym zjawiskiem jest występowanie dźwięcznej spółgłoski *h***,** która pozostaje w opozycji do bezdźwięcznego *x*, np. *hrečka, horstka, druhi, płuh, kułhosp, hłysty, druhym, bryhadir, hryvn´i, orhanizacija, buhałterija,*

zahotsyrjo, łehše, hovoryty, xłop, xl´eb, texn´ikum, daxuvka, xc´ała, xata, xory, łehše, horyt´, hore, droha.
Większość odnotowanych form zdźwięczną spółgłoską
h
są to leksemy zapożyczone z języka ukraińskiego. Dźwięczna spółgłoska
h
występuje w polszczyźnie Kresów południowo-wschodnich jako rezultat wpływu języka ukraińskiego.

Częsta jest dyspalatalizacja *ń* przed *c, č, sk*, np. *skončyła, ukrajinski, Ukrajinc´i, Kšym´encu.* T aka wymowa związana jest z wpływem języka ukraińskiego.

W badanym materiale odnotowano dyspalatalizacje spółgłoski *ś* przed spółgłoskami miękkimi, np *. sv´ento, sp´ival´i, sv´intuval´i, sp´ekl´i, sv´ečk´i.*
Takie zjawisko występuje i w innych gwarach południowo-wschodnich, a także notowane jest w gwarach północno-wschodnich
.

Występują także wahania w stosowaniu spółgłosek ***š/ś, š/s***

np. *šl´up, pasport, šers´c´, višn´uvka, v´išn´a.* Por. ukr., *шлюб, паспорт, шерсть*, *вишнівка, вишня* . Są to formy ukształtowane na wzór wschodniosłowiański. Występują także w gwarach Kresów północno–wschodnich.

Zachodzą także wahania w wymowie *x, k*, np., dotyczy to przede wszystkim grupy *kt* np. *xtoś, xto, n´ixto*
por. ukr
.
хтось, хто, ніхто.

Występują także inne formy np. *doxtur, xtury, duxtory*, które nie mają analogii w języku ukraińskim. W badanym materiale występują także formy zgodne z językiem ogólnopolskim, np.

który, kto, doktor.

Grupy spółgłoskowe *tš, dř* podlegają uproszczeniu i asymilacji, np. č*eba, čyma´il, pačyć, čy d*
ń
i
,
po
č
ebny
,
pa
č
al
´
i
,
na
č
y
,
vy
č
yma
ł,č
exl
´
itrovy
, šč
exa
, šč
ens
´
c
´
i
,
n
´
i
šč
ens
´
c
´

i
,
op
šč
el
´
al
´
i
,
ζevo
,
ζev
´
any
.

Na terenie Ukrainy występuje zróżnicowana fonetyka międzywyrazowa, która zależy od wielu czynników, przede wszystkim od wpływu języka ukraińskiego i gwar ukraińskich. W literackim języku ukraińskim spółgłoski w wygłosie zachowują etymologiczną cechę dźwięczności lub bezdźwięczności, niezależnie od tego jaki po nich nastąpi kontekst fonetyczny.

Język Polaków mieszkających poza granicami kraju w znacznym stopniu różni sią od języka ogólnopolskiego. Czynny bilingwizm zwiększa coraz bardziej zakres interferencji z języka ukraińskiego. Można powiedzieć, że on coraz bardziej zmienia się z języka prymarnego w sekundarny.

Przypisy:

[1] S. Kieniewicz, *Kresy. Przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej*, „Przegląd

Wschodni”, t. I, z. 1, 1991, s. 3-13.

[2] J. Rieger, I. Cechosz-Felczyk, Ewa Dzięgiel „*Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku*”. Warszawa 2002.

[3] E. Dzięgiel „*Polszczyzna na Ukrainie*”. Warszawa 2003.

[4] Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich* do 1939 roku,

Warszawa-Kraków 1983, s. 77.

[5] Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich*, s.90.

[6] Z. Kurzowa, *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach południowo-wschodnich*, [w:]
Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich
, s.129

[7]K. Dejna, *Elementy polskie w gwarach zachodnio-małoruskich*, JP XXVIII,1948, s.74.